

Slachtoffers geven ons vrede

Dit jaar hebben Pax Christi en IKV 'religie en geweld' tot thematiek van de Vredesweek gekozen. Het is niet toevallig dat je dan al snel René Girard op je weg vindt. Girard vindt dat cultuur en religie vanouds in het teken staan van het geweld. Het historische christendom ontsnapt hier niet aan. Toch ligt er in de oorspronkelijke inspiratie van het joods-christelijke denken een kritiek op religieus geweld die nog steeds niet door de geschiedenis ingehaald is. Girard laat zien dat deze dieper graaft dan wat het moderne en postmoderne denken op dit punt te berde brengt.

In het midden van de jaren '80 kwam in Nederland het werk van de Franse literatuurcriticus en godsdienstfilosoof René Girard in de belangstelling. Er was toen zelfs sprake van een kleine 'hype'. In Nederland werden Roel Kaptein en André Lascaris belangrijke uitleggers van zijn geschriften. Daarvoor werd het thema religie en geweld meestal alleen in moralistische zin uitgewerkt: religies zijn te vaak verwickeld in gewelddadige conflicten en dat hoort niet. Dat is waar. En politiek kunnen en moeten we 'religieus' geweld ook blijven ontmaskeren; door in conflicten de eigenlijke belanghebbenden bij geweld en conflict aan te wijzen, zoals bepaalde militaire kringen in Indonesië'. Maar is daarmee alles gezegd over religie en geweld in de Molukken, in Soedan, in het Midden-Oosten en op de Balkan? En ons christelijk erfgoed? Op het eerste gezicht vertoont het dezelfde verwarrende mengeling van aansporingen tot vrede en medeplichtigheid aan oorlog als de andere godsdiensten. Is de vredesboodschap slechts een toevallig element in de christelijke boodschap?

Gij zult niet begeren

Het startpunt van Girards denken is het begrip begeerte. Van de Tien Geboden is het belangrijkste gebod volgens hem dan ook het laatste: Gij zult niet begeren. Dit gaat terug op zijn ontdekking, dat de menselijke begeerte niet zozeer een drift of neiging is, maar een kracht die ontstaat in de omgang van mensen met elkaar. Begeerte speelt zich altijd af in een driehoek: tussen personen of groepen en een begeerd object: eer, macht of bezit, dat dan de inzet wordt van rivaliteit. Begeerte, zegt Girard, is in wezen een vorm van na-aperij: ik wil iets, omdat een ander het ook wil.

Daarmee komen we bij Girards tweede kernbegrip: nabootsing, ofwel mimesis. Degene die ik naboots, staat mij niet zomaar toe om het begeerde object te krijgen, want hij wil het ook hebben! Ik heb dus een dubbele relatie tot 'de ander': ik boots hem na en hij staat mij in de weg. Hoe groter de begeerte naar het object, hoe groter de weerstand van mijn obstakel-rivaal. Mijn rivaal en ik hitsen elkaar op, we bootsen elkaar na, tot zelfs moord en doodslag erop volgen. De dynamiek van de mimesis zorgt ervoor, dat steeds meer mensen, en uiteindelijk iedereen bij het conflict betrokken raakt: iedereen aapt immers iedereen na.

Dat brengt ons bij het derde begrip: de zondebok. Wanneer het geweld tenslotte iedereen omvat, zoekt het een uitweg door een slachtoffer aan te wijzen, bij voorkeur degenen die er niet helemaal bij horen: vreemdelingen, vrouwen, zieken. De gemeenschappelijke uitdrijving van het kwaad schept een nieuw gemeenschapsbewustzijn. Vervolgens vindt een paradoxale omslag plaats: de zondebok wordt vermythologiseerd tot 'verlosser' en 'bevrijder'. Hier begint religie in de

algemene zin van het woord: de verering van zondebokken als 'noodzakelijke' slachtoffers, omdat de cultuur anders aan het eigen geweld zou bezwijken. In het religieuze offer wordt dit zondebokscenario herhaald, tegenwoordig alleen op een beheerste, minder gewelddadige manier.

Volgens Girard is het fatale mechanisme van nabootsing wel degelijk omkeerbaar. Deze omkering is voor hem dé essentie van de oorspronkelijke christelijke boodschap. Het is Girards visie dat dankzij het Jodendom en het Christendom de kritische herkenning van het zondebokmechanisme mogelijk is geworden. Dit begon al met Abraham die door God gestopt werd bij het offeren van zijn eerstgeboren zoon. En in het boek Job wordt verhaald van een man die het niet accepteert de zondebok van zijn omgeving te zijn en God erbij roept als getuige. Jezus doorbrak de laatste schakel van de fatale cyclus, door onschuldige zondebok te zijn. Op Golgotha werd geen mensenoffer gebracht, maar werd 'het offer' voor altijd ontmaskerd. Jezus keerde het geweld, door het met liefde te beantwoorden, door het niet meer na te bootsen. Je moet niet andere mensen navolgen, zei hij, maar God.

De eeuwige zondebok

Girards visie op geweld vinden wij van grote betekenis voor het vredeswerk. Zo laat hij zien, dat daders en slachtoffers, die verwickeld zijn in een mimetisch geweldscomplex, pijlsnel van rol kunnen wisselen. Een vertrouwde notie als 'solidariteit met slachtoffers' vraagt daarom als norm veel meer historische reserve dan lange tijd het geval was. Het ontwarren van religie en geweld, begint dan ook met het ontmaskeren van de nabootsing.

De tweede stap is de ontmaskering van de zondebok. Vredeswerk vraagt om alertheid bij elk geval van polarisatie en te opvallende eensgezindheid. De kans is namelijk groot, om dan al snel een uitgestoten derde tegen te komen. Vroeger waren dit voor de hand liggende groeperingen als ongelovigen, joden, seksueel anders geaarden, enzovoorts. Het is nu moeilijker geworden 'de vrede van het gedeelde slachtoffer' te vinden. Toch zijn we er nog steeds naar op zoek! Denk eens aan de ongekende belangstelling voor de dood van Prinses Diana, of dichterbij huis, aan de wijze van meeleven met de slachtoffers van recente rampen. Ondanks de zinloze toevalligheid van deze gebeurtenissen, krijgen de slachtoffers ervan een betekenis die ver uitstijgt boven hun onmiddellijke omgeving. Het is ook opvallend met hoeveel ijver en emotie naar de 'daders' gezocht wordt. In ons land is dat vaak het werk van actiegroepen of speciaal ingestelde commissies en wordt gewoonlijk gekeken in de richting van! overheidsorganen belast met de naleving van bepaalde regels. In de VS stapt men al snel naar de rechter, wat veelal uitmondt in bizarre schadeclaims.

Wie werpt de eerste steen?

Zonder een mate van demonisering van de vijand en de bevestiging van de gewelddadige dood als subliem offer - van de gesneuvelden voor hun omgeving - zouden veel oorlogen nooit gevochten kunnen worden. Internationale humanitaire interventies verkennen de mogelijkheid oorlog te voeren voorbij dit slachtofferdenken, maar worden op hun beurt toch ook vaak weer meegezogen in mimetische patronen. De Golfoorlog was daar een voorbeeld van. De dood heeft uiteindelijk geen zin en dus ook niet het 'bevrijdende geweld', zelfs niet het 'reddende geweld' en ook niet slachtoffers van de daders 'an-sich'. Het zijn allemaal, min of meer begrijpelijke en vaak ook nog wel te rechtvaardigen stappen in een nog steeds niet doorbroken spiraal. Het blijven op zichzelf even zovele signalen van onvermogen tot vrede en verzoening. Pas het einde van de 'mimesis' ontnemt aan het geweld zijn uiteindelijke (waan)zin. Girard bestrijdt overigens de (internationale) rechtsgang niet, maar aan de hand van zijn

geschriften doorzie je wel eerder de betrekkelijkheid ervan. Er kan ergens 'een streep getrokken worden in het zand', maar ook het internationaal recht en de rechters brengen uiteindelijk geen verlossing van het geweld. Er kunnen grote of kleine daders worden gepakt, en de voorbeeldfunctie daarvan is niet zonder belang, maar beslissend is de vraag waarom de 'mimetische' massa daarbij toch altijd weer vrijuit gaat. Eerst 'de Serviërs' en toen 'de Albanezen'... Jezus had daarom een heel andere benadering. Hij ging tussen de mensen zitten en vroeg de executeurs de eerste steen te werpen, mits zij zonder zonden zouden zijn... Het is een realistische benadering, waarin dragers van wat wij noemen 'local capacities for peace' zich zullen herkennen. Bijvoorbeeld vrouwen in Soedan, Ambon of Macedonië, die het mimetische gedrag van 'religieus geïnspireerde' vechtersbazen doorzien en die de grenzen van godsdienstige, of etnische groepsdwang durven over te steken! . Bij hen begint vrede pas echt.

Gied ten Berge en Simon Simonse

*Drs. Gied ten Berge en dr. Simon Simonse zijn werkzaam bij Pax Christi Nederland:
www.paxchristi.nl*